

Közép-Európa — akkor és most

Atlasz téka

RÓNAI ANDRÁS (szerk.): *Középeurópa-atlasz*.
Budapest–Balatonfüred, Államtudományi
Intézet, 1945.

Rónai András a Teleki Pál alapította Államtudományi Intézet munkatársa, geográfus volt. Atlasza is követi Teleki nagy munkáját,¹ amely azonban csak mellékletként tartalmazott térképeket. Figyelemre méltó műveik keletkezési körülményeinek hasonlósága is. Mindkettőt háborús körülmények közepette készítették, s céljuk az volt, hogy statisztikai megalapozottságú tényanyagot tárjanak a békekonferenciák elé. Hasonlítanak abban a tekintetben is, hogy egyik sem érte el célját; sem Teleki gyűjteménye Trianonban, sem Rónaié Párizsban nem kapott különösebb figyelmet.

Nehéz együtt tárgyalni ezt a térképgyűjteményt a többi, történelmi témakörű atlaszsal. Ezt a munkát ugyanis csak kora teszi történelmivé, hiszen eredetileg földrajzi atlasznak szánták. Joggal, hiszen benne elenyészően kevés a húsz évnél régebbi jelenségek bemutatása. Témakörei is tipikusan a földrajz területéről származnak, felölelve a természeti földrajz egyes elemeit (domborzati, földtani, éghajlati, vízrajzi sajátosságok) és a társadalom, illetve gazdaság főbb szektorait (népesség, település, mezőgazdaság, ipar, közlekedés, kereskedelem). A természeti földrajzi elemek közül a geológia eléggé felületesen tárgyalt, érdemes lett volna kibővíteni vagy kihagyni. Így sem szerepel minden: nincs térkép a talajokról, természetes növényzetből is csak az erdők szerepelnek, nincs térkép a természetes állatvilágról sem. Emiatt a klimatológiai térképek aránytalanul nagy helyet foglalnak el (több mint 20 oldal) még így is, pedig eredeti tervek szerint ennél is több éghajlati térkép szerepelt volna. Csak az utolsó tíz oldal tartalmaz történelmi jellegű információt: korlátozott terjedelmű összegzést a közigazgatási határok XX. századi megváltozásáról.

Miért fontos akkor a történészek számára e munka? Azért, mert „a történelem ... időbeli földrajz” (*E. Reclus*). Most, az atlasz megjelenésének ötvenes évfordulóján az 1930–40-es éveket ábrázoló gyűjtemény hasznos segítség a kor gazdasági és nemzetiségi viszonyait vizsgáló történészek számára. Annál is inkább, mert több országból származó statisztikát gyűjt össze és azokat jól áttekinthető, pontos térképeken ábrázolja. Jól összevethető az első világháború alatt készült másik anyaggal is, továbbá historiográfiai is fontos.

Rónai műve befejezetlen maradt, ennek azonban érthető okai vannak. A front átvonulása közben, az összegyűjtött információt menekítve, döntöttek úgy a szerkesztők, hogy a megsemmisülés veszélyétől minden áron meg kell menteni. Így készült el házi sokszorosítással néhány összefűzött példány. Azóta megjelent a könyv második, digitális faksimile kiadása is.² Ebben kijavították a technikai hibákat, szebb kivitelben, olvashatóbban tárták az atlaszt az olvasók elé. Tartalmi módosítást azonban nem tettek.

Ismeretes, hogy az Apponyi Albert vezette magyar békedelegáció kudarcának egyik oka éppen az volt, hogy (Telekiékkel együtt) képtelenek voltak átlátni, hogy érvrendszerüket nem a történelmi, illetve földrajzi-gazdasági tényezőkre kell építeni, hanem az etnikaiakra.³ Érdekes megvizsgálni azt, hogy mennyire változott meg ez a szemlélet a két világháború között. Rónai emlékirataiban⁴ az etnikai elv alkalmazását kihangsúlyozza, különösen az első bécsi döntés kapcsán. Ahol nem lehet jó etnikai határt húzni (Erdély), ott újra előtérbe kerülnek a földrajzi érvek, vagy a kölcsönösség elve: maradjon mindkét oldalon hasonló számú kisebbség. Ez az etnikai elvű retorika viszont alig érződik magán az atlaszon; hacsak abban nem, hogy az etnikai térképek és szövegek meglehetősen nagy helyet kapnak (320 oldalból kb. 50-et, a majdnem további 20 oldalra kiterjedő

vallási helyzet ábrázolásán kívül). A szövegek hangvétele azonban gyakran emlékeztet a Trianon előtti – éppen az etnikai térképek szövege az, ahol ez legkevésbé jelentkezik, míg a természeti földrajzi és még inkább a gazdasági térképek szövegében a Kárpát-medence egységére, a mesterséges határok okozta bénulásra való hivatkozás állandóan szerepel.

„Középeurópa területén nemzetiségi, nyelvi alapon megnyugtató területrendezés véghezvinni nem lehet” (114. o.) – írja,⁵ majd ugyanez ismétlődik két oldallal később is. Az Államtudományi Intézetben 1924 óta folyt a revíziós béke-előkészítés, s itt a határkijelölés kulcskérdésnek számított. A kötet funkciója pedig éppen az volt, hogy hatást gyakoroljon a határok remélt átalakulására, ezért szerepel e kérdés ily gyakran a szövegben (és a térképek is sok helyen irányítottak, eleve sugallják pl. a Kárpát-medence egységét). Igaz, kevés az éles nyelvhatár, de jobb határokat lehetett volna húzni. Ezt elismerik az atlaszban is. Az éles nyelvhatárok értelmezése viszont nem egyértelmű: mivel a térképek zöme csak egy etnikumot ábrázol, az „élességet” is csak egy oldalról értelmezik. A bosnyákokat jelző térképen csak az látszik, hogy a határ kifelé éles: Bosznia-Hercegovinán kívül csak a szandzsák területén találunk jelentős bosnyák népességet. Mégsem éles a horvát-bosnyák, illetve a szerb-bosnyák határ, mert a két szomszéd nép települései egész Boszniára kiterjednek. Rónai emlékirataiban elveti az áttelepítéseknek még a gondolatát is,⁶ de az atlaszban még csak technikai ellenérvek olvashatóak: „sok millió embert mozgatni igen nehéz feladat”, illetve a „különböző országokban élő nemzetiségek nem egymással egyenlő tömegeket képviselnek” (116. o.). Persze akkoriban a náci kitelepítések részletei sem voltak ismertek, a háború utáni kényszer-kitelepítések pedig még csak a jövő eseményei voltak, tehát ennek hozalmái még nem lehettek nyilvánvalóak a szöveg megfogalmazója előtt.

Sokkal hangsúlyosabban van jelen a földrajzi determinizmusból adódó érvrendszer: a „jó”, „természetes” határok létét szinte máni-

ákusan ismételtetik. A földrajzi determinizmusban egészen odáig mennek, hogy a földrajzi környezettel indokolják az egyes vallásokra jellemző sajátosságok kialakulását (122. o.), ami a tények nyilvánvaló leegyszerűsítése. Az ortodox vallás híveire nézve pedig sértő is a róluk szóló leírás. Már a domborzat tárgyalásánál kiemelik a „természetes kamrák” sokszínűségét, amely alkalmassá teszi őket sokoldalú gazdasági tevékenységre is (24. o.); ezek közül is kiemelkedik a Kárpát-medence. A gazdasági régiók léte ténykérdés. De a földrajzi elemek mellett a régóta fennálló politikai határok is nagyban hozzájárultak ezen egységek kialakulásához. A Párizs környéki békek szétépték ezeket az egységeket, s az ezt követő gazdasági visszaesés így teljesen természetes. Mindez mégsem jelenti azt, hogy az új határok idővel ne válhatnának újabb egységek keretévé (amint később ez meg is valósult az importpótló iparpolitika, a gazdaságba való fokozottabb állami beavatkozás révén – ez viszont a totalitárius mozgalmak helyzetét is megkönnyítette az egyébként sem polgárosult Közép-Európában). Legjobb a természetes határ, az etnikai már csak másodlagos szerepű, állapítják meg (32. o.). De utalnak a vízrajzi (28. o.), erdészeti (30. o.), közlekedési (306–310. o.), külkereskedelmi (316–318. o.) egységre is. A közlekedési, szállítási elemek fontosságát túlhangsúlyozzák, nem számolva annak fejlődésével, felgyorsulásával. Ezzel indokolja azt is, miért váltak a zárt erdőterületek politikai határokká. Az erdők megritkítása viszont e határ-funkciójukat is elhomályosíthatta, sőt meg is szüntethette. A földrajzi tényezőknél lehet szerepük a történelemben, azonban mindig az adott technikai szinten: időben változnak és általában a fejlődéssel egyre kevésbé hatnak. A külkereskedelem tényleg visszaesett, pedig általa az egymásra utalt területek esetében sok gondot meg lehetett volna oldani. Hogy ez nem jött létre, az már politikai okok következménye. Nem mulasztják el megjegyezni azt sem, hogy a népsűrűségi térképen milyen szépen kirajzolódik a Kárpátok íve (62. o.).

Mindezek megfigyelhetőek voltak az Apponyi vezette trianoni delegáció jegyzékeiben is. Csakúgy, mint az állandó hivatkozás a kulturális fölényre: pl. az analfabétizmusban „faji és nemzetiségi tulajdonságok is közrejátszanak” (154. o.) Ugyanitt kiemeli, hogy éles határt jelent az írástudásban a Száva és a Kárpátok vonala, míg Erdélyben az analfabétizmus magas aránya egybeesik a hegyvidéki románság szállásterületével. A 157. oldalon látható térkép (*Nyugati kereszténység és analfabétizmus*) is e kultúrfölényt hivatott bizonyítani. A halálzási és csecsemőhalandósági arányszámok, a népesség kormegoszlása, az ipari népesség aránya, a termésátlagok stb. mind a műveltség fokmérői s ezeken a nyugat-európai és az orosz–balkáni szélsőségek között a Kárpát-medence alkot átmenetet. Az átmeneti jelleg kihangsúlyozása is fontos eleme az atlasznak, szinte valamennyi témakör kapcsán.

Kivétel nélkül „Csonkamagyarország”-nak nevezik hazánkat. Az ipari népesség tárgyalásakor (a harmincas évek adatainál) az „erdélyi és romániai területek” elnevezést használják. Az 1914-es állambeosztás tárgyalásakor pedig Ausztria és Magyarország mint külön államok jelennek meg. Ezek a kis jelek is mutatják, hogy az irredentizmus és a történelmi romantika jelen van a gyűjteményben. Az általános közhangulat alól tehát nem tudta kivonni magát az atlasz szerkesztőbizottsága sem. Ennek jele a szlovákok helyett a „tótok” kifejezés használata is (188. o.). Erősen megkérdőjelezhető a több helyen előforduló tájbeosztás (67. ill. 69. o.), különösen a nagytájaké, amelyekben legkülönbözőbb történelmi korokból származó, sokszor véletlenszerűen kialakult határok tűnnek fel természetes határokként. Önálló egész egység a Kárpát-medence. (Földrajzi szempontból is megkérdőjelezhető, hogy része-e ennek Horvátország.) Dél-Dobruzsza éppúgy a Regáthoz tartozik itt, mint Besszarábia, Szerbia kiegészül Dalmáciával, Boszniával és Montenegróval. Szlovénia Ausztriához kerül, de Isztria nem. Legkülönösebb azonban Lengyelország: Galícia hozzátartozik, de attól északra a Curzon-vonalat

követi a határ. A határok tartóssága térképen is kiemelik a legtartósabb (tehát szerintük a leghegyesebb) határként a Kárpátok gerincét, bár a határok tartósságáról csak európai összehasonlításban van értelme beszélni.

A magyar kérdés megközelítésén kívül a nemzetiségi térképek szöveges feldolgozása ma is korszerű szemléletű. Jól utalnak az ilyen jellegű térképek ábrázolási nehézségeire, a népsűrűség feltüntetésének szükségességére, a többségi népeket ábrázoló térkép hibáira (pl. hogy nem jelzi, milyen arányú a kisebbség) stb. Az atlasz alkotói végül az egyes nemzetiségek egymás utáni ábrázolása mellett döntöttek, járónként ábrázolva az adott etnikum arányát. (A népsűrűséget tehát itt nem jelzi, de az az atlasz más lapjairól leolvasható.) A kis etnikumokat nem tekintik önállóknak, hanem besorolják őket egy-egy nagyobb csoportba: a gagauzokat a törökök, bunyevácokat, sokácokat a horvátok közé. Meglepően jó a bolgár–szerb nyelvhatár körüli problémák elemzése a szövegben: már önálló nemzetnek tekintik a macedónokat, de statisztikai adatok nincsenek róluk, mert a bolgárok bolgárként, a szerbek szerbként tartják számon őket.

Több hibát is tartalmaz viszont a görög katolikus vallás keletkezéséről írott bekezdés (128. o.). Ebben azt írják, hogy a lakosság körében keletkezett mozgalom volt oka e felekezet létrejöttének, továbbá hogy ez „védekezést jelentett a mindinkább orosz jellegbe öltöző ortodoxizmussal szemben”. Mindez távol áll a valóságtól. A lakosságra a görög katolicizmust a Habsburg államhatalom kényszerítette rá, és semmiképp sem volt „erős mozgalom a Rómához való csatlakozás iránt”. Hibás a datálás is (XVI–XVII. sz.), mert csak a XVII. század legvégén kezdődött meg a folyamat. Általában egyetértek a zsidóság problémaköréről való (bár leegyszerűsített) állásfoglalásával. Csak ott téved, ahol nincs még rálátás az eseményekre, tehát a náci zsidódeportálás arányairól és a megsemmisítő táborok létéről láthatóan nincs tudomása („szigorúbb intézkedésekre, sőt radikális kite-

lepítésekre 1933 után került sor Németországban” – 137. o.).

Véleményem szerint helyesen vetik el az atlaszban azt a nyugati történészek közt népszerű felfogást, miszerint Közép-Európa Németországot jelenti. Azonban saját értelmezésük is vitatható: térképmetszetükön a legtöbb állam területe csak részben, sokszor periferikusan jelenik meg, Magyarország, Románia és Cseh-Szlovákia kivételével. A Kárpát-medence kihangsúlyozása viszont egyértelművé teszi, hogy szerintük Közép-Európa központi területe Magyarország. Ez onnan is eredeztethető, hogy eleve magyar szemmel elemzik a környező területeket. Csaknem ugyanez a térképmetszet jelenik meg a háború után készített Dunatáj című kötetben,⁷ amely már a közép-európai népek békés egymás mellett élését hirdette. Megjelenik azonban (szintén Dunatáj néven) az osztrák történeti atlaszokban is ez a térképmetszet.⁸

Mai fogalmaink szerint írja körül az atlasz a nemzet fogalmát (bár nem határozza meg), kiemelve azt, hogy nem a nyelv az abszolút szempont, hanem szubjektív elemek is teret kapnak. Sokszor nehéz megállapítani a nemzethez tartozást, mert nem lehet egységes kritériumokat felállítani ennek eldöntésére.

A közhangulat szülte a „Szlávok és a természetes szaporodás” térkép (118. o.) is, mely első ránézésre gyors szláv aránynövekedést mutat a térségben. A szöveg már árnyaltabb, kiderül, hogy a szláv területek népsűrűsége kicsi, ezért abszolút tömegben a gyors szaporodás nem olyan nagy, másrészt pedig csak a demográfiai forradalom későbbi lezajlásáról, a népsűrűség kiegyenlítődéséről van szó. Általában a szövegek jól interpretálják a térképet, s ami még nagyobb erény, nemcsak szavakká formálják a térképi információt, hanem értelmezik, árnyalják azt. Leírják pl. hogy a közalkalmazotti réteg nagy aránya a népességben egyaránt jelenthet egyszerű, ám túlbürokratizálódott társadalmat és fejlett, sokigényű szervezetet is, ahol valóban szükség van sok hivatalnokra. Legtöbb helyen olvashatunk a statisztikai adatok fel-

használásának korlátairól is, pl. a felmérések eltérő időpontja vagy módszere miatti eltérésekről, vagy éppen a Romániában gyakran hiányzó *járási* adatok miatt a csak a különbségeket elmosó *megyei* adatok használatáról egyaránt tájékoztat a szöveg.

Az adatkezelés és ábrázolás gyakorlatilag semmiféle módszertani kívánnivalót nem hagy maga után: az egész kiadvány megbízható, pontos tényeket tartalmaz. A statisztikai felméréseket mindenütt az adott ország hatóságai végezték el, becslések csak néhány helyen fordulnak elő (pl. felekezetek aránya Ukrajnában, adathiány miatt – 132. o.), de ott is régebbi statisztikai anyagok felhasználásával. Általában viszont az jellemző, hogy ha nem sikerült adatokat szerezni, akkor a terület üres maradt a térképen. Igen gyakran fordul elő ez Albánia és az európai Törökország esetében.

A technikai kivitelezést érheti bírálat, de – mint már utaltam rá – az atlasz készítésének körülményei ezt érthetővé teszik (és az 1993-as kiadás ezeket kijavította). Nehéz olvasni a túlságosan hosszú sorokat. Néhány helyen a nyomás kissé elcsúszott az alaptérképhez képest, máshol pedig a jelkulcs egyes elemei egybeolvadnak. Ilyen helyeken nehéz, vagy egyáltalán nem lehet különbséget tenni az egyes kategóriák között. Különösen akkor igaz ez, ha csak egy színt alkalmaz a jelmagyarázat, bár ez elég gyakori. Szerencsére csak a térképek kis hányadánál zavaró ez a motívum (pl. izraeliták – 139. o.). Néhány térkép viszont többszínű kivitelben készült (mezőgazdasági népesség aránya – 145. o.), ezért feltételezem, hogy ezt a hibát még a házi kivitelezéssel is ki lehetett volna küszöbölni. Túlszűfolt a természetes szaporodást tájanként bemutató térkép (169. o.), ráadásul nem is igazán térképszerű, hiszen grafikonokat ábrázol. Ezek a térképi háttér nélkül, egységes elrendezésben áttekinthetőbben is megjeleníthetőek lettek volna. Az atlasz egyéb statisztikáit is közöl, így számszerű adatokat is tartalmaz a gyűjtemény, ami szintén előnyére válik.

Nincs viszont semmiféle rendszer az etnikai térképek egymásutánosságában: sem alfabetikus, sem földrajzi sorrendet nem lehet felfedezni. Emiatt megnehezedik a gyors eligazodás, pedig ezt a hibát könnyű lett volna elkerülni. Néhány helyen a jelmagyarazatnál a számértékek mellett nem tüntetik fel a mértékegységet (199. és 213. o.). Végül, az észak és dél szavak helyett hibásan a fent (102. o.), ill. lent (319. o.) kifejezéseket használják.

Összegzésül azt mondhatjuk, hogy Rónai Középeurópa-atlasza a magyar földrajztudomány kiemelkedő fontosságú műve. A kor, amelyben készítették, elkerülhetetlenül nyomta rá bélyegeit a teljes munkára. Az ideológiai sallangok kivételével azonban a gyűjtemény időtálló maradt, nélkülözhetetlen segédanyagot hagyva a kort tanulmányozók számára. Összeállításához igen nagy energiára és több évi munkára volt szükség. A munkacsoport tagjai tevékeny részt vállaltak a bécsi döntések határainak pontos kialakításában, mutatva ezzel azt, hogy de facto mégis lehetséges az igazságosabb

– ha nem is igazságos – határok kijelölése Közép-Európában.

Jegyzetek

1. A magyar béketárgyalások. Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről, 1920. január–május. I–IV. köt. Budapest, 1921.
2. Rónai András (szerk.): Közép-Európa atlasz. Bp., Szent István Társulat–Püski, 1993.
3. Galántai József: A trianoni békekötés. Bp., Gondolat, 1990. 93–97. p.
Uő. Trianon és a kisebbségvédelem. Bp., Maecenas, 1989. 115–117. p.
4. Rónai András: Térképezett történelem. Bp., Magvető, 1989. Második kiadás: Bp., Püski, 1993.
5. A továbbiakban a szövegben zárójelbe tett oldalszámok a Középeurópa-atlasz első kiadására utalnak.
6. Rónai: Térképezett... i. m. 194–195. p.
7. Radisics Elemér (szerk.): A Dunatáj. I–III. köt. Bp., Gerely R. Rt. kiadása, 1946.
8. Josef Breu: Atlas der Donauländer. Wien, Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut, 1989.

Bencsik Péter

Franciaországi változások

ANDRÉ SELLIER – JEAN SELLIER: *Közép-Európa népeinek atlasza. (Atlas des peuples d'Europe Centrale.)* Cartographie Anne Le Fur. Paris, La Découverte, 1991.

Az utóbbi négy-öt évben a francia tudományos, politikai és közgondolkodásban egy új tendencia követhető figyelemmel a közép-kelet-európai országok helyzetmeghatározását, történelmét illetően. Míg tíz évvel ezelőtt a napilapokban, szaklapokban és történelmi munkákban egyöntetően a *pays de l'Est* („a keleti országok”) vagy a *pays communistes* („a kommunista országok”) kifejezéseket találjuk, napjainkban látványos terminológiai és ideológiai „neologizmusokat” fedezhetünk fel. Az új, 40 és 50 év közötti francia történész és tudós gárda

eltökélt szándéka Közép-Európa újfajta megvilágítása a francia társadalom előtt. Sajnálatos módon néhány hivatalos és félhivatalos francia-magyar (vagy, ha tetszik: magyar-francia) rendezvényen politikusaink illetve kutatóink éppen ennek az új francia – a változtatást szorgalmazó – történészgárdának hánytorgatták fel Clemenceau-ék trianoni „vétkét”. Pedig eltekintve a köznyelv (persze nemcsak a francia ilyen) pontatlanságaitól, figyelmetlenségeitől – ahol valóban előfordul a *pays de l'Est* kifejezés – a szaknyelv s a francia standard is fokozatosan finomítja az elnevezéseket. Új kifejezés például az *Europe Centrale et Orientale* (Közép- és Kelet-Európa), ahol kifejtik az és szócskával a különbségtételt, mégpedig: Közép-Európa Európa része, Kelet-Európa viszont egy